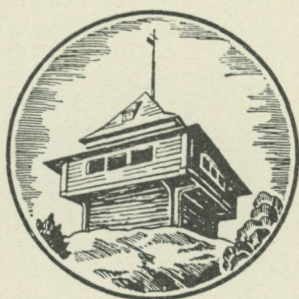

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1943**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1943

Redaktion:

SIGURD WALLIN · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Omslaget: Trädgårdsgrindar vid Skogaholms herrgård på Skansen. Grindarna ha medföljt herrgårdens huvudbyggnad vid dess hitflyttning från Närke. Foto Märta Claréus 1942.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1942

Djuptrycksplanscher och omslag från Nordisk Rotogravyr

SMÅSTADEN OCH DESS FRAMTID

av Brynolf Hellner

Även för den som ägnat företeelsen en mycket ytlig uppmärksamhet måste det stå klart, att våra svenska småstäder just nu undergå en genomgripande förändring, en förändring som icke endast har sin grund i den allt snabbare tillväxten av folkmängden, utan i en revolutionerande omläggning av livet i städerna över huvud. Omläggningen av livsföringen har på alla områden satt sina djupa spår, men i städerna får den på grund av stadens egenartade struktur sina särskilda yttringar och för med sig speciella och svårlösta problem.

I staden är nämligen varje gård icke enbart en enhet, vilken som en lantgård kan behandlas för sig, utan även en del av en större helhet, där förändringen av varje part måste återverka på det hela, på stadens utseende. I gengäld kommer varje förändring av staden att göra sig gällande för de enskilda gårdarna. Å ena sidan medför en omläggning av de olika gårdarnas funktioner, att många hus byggas om eller ersättas av nya till men för helhetsbilden, medan å den andra omläggningar av stadsplanerna, orsakade av trafikproblem eller byggnadstekniska krav, i många fall få ödesdigra följder för den enskilda gårdsägarens tomtområde.

Nu ha ju städerna, i flera fall sedan mitten av 1800-talet, i sina byggnadsnämnder institutioner med uppgift att särskilt övervaka utvecklingen, även med tanke på stadens utseende. Att denna uppgift icke alltid effektivt kunnat genomföras, skulle en liten rundvandring i svenska städer snart bevisa. Icke

ens sedan både stadsarkitekt och stadsingenjör ställt sin sakkunskap till förfogande, ha svårigheterna alltid kunnat bemästras. Läger man så därtill önskemålet att i de olika städerna söka behålla något av deras speciella egenart, ett karakteristiskt och ur kulturhistorisk eller estetisk synpunkt omistligt parti eller byggnadsminnesmärke, kommer detta naturligtvis att ytterligare försvåra problemen. Många gånger ligger emellertid i en genomförd äldre bebyggelse så stora värden, att man icke vill låta dem utan vidare gå till spillo. Icke minst äro städernas bebyggare själva djupt medvetna härom.

Redan nu ha emellertid många av våra städer så grundligt förändrat skepnad, sedan den stora omdaningen började göra sig gällande under senare delen av 1800-talet, att man måste leta efter partier, som fortfarande ha kvar något av den ursprungliga karaktären. I de flesta fall är det också endast till det yttre de olika gårdarna behållit sin gamla prägel. Förödande bränder ha alla tider icke minst under senare delen av 1800-talet kraftigt bidragit till att sopa bort det som varit.

Vad som framför allt karakteriserade den gamla svenska småstaden och gav den dess egenart var, att varje gård beboddes av en familj, i större förhållanden med många tjänare och underlydande, i mindre helt utan tjänstefolk. Tack vare att gårdar av samma storleksordning förlades till samma gator, fick staden sin enhetliga prägel. Vid torgen och de större gatorna lågo de rika köpmännens och de förnämsta hantverkarnas gårdar med de vanligen tvåvåninga gathusen sida vid sida med statens och stadens högre ämbetsmäns bostadshus. Största delen av hantverkarna bodde vid sidogator i mindre gårdar och i utkanterna lågo de enklare hantverkarnas och de gifta arbetarnas små stugor.

Att gårdarna i det inre kunde förete väsentliga olikheter inverkade icke menligt på bildens enhetlighet. Ämbetsmännens bostäder blevo herrgårdar i miniatyr med huvudbyggnad, flyglar för tjänstefolk, stall och vagnbod, ibland även med ladugård samt en stor och välskött trädgård.

Handelsgårdarna blevo mer präglade av funktionen. Hos

storköpmannen skulle nämligen utom ägarens familj även här-
bärgeras tjänare, drängar och pigor, bodbetjänter, gårdskarlar
och kuskar. Där skulle finnas stall och vagnbod, ladugård och
svinhus. Borgarna i landsortsstäderna hade nämligen ända fram
mot detta århundrade en ofta icke obetydlig jordbruksrörelse
för gårdens självhushåll. Först och främst skulle handelsman-
nen naturligtvis ha magasin för varorna. Handeln drevs nära
nog som byteshandel. I utbyte mot den säd och boskap de leve-
rerade togo bönderna de förnödenheter som behövdes. Alla dessa
varor skulle passera gården och lagras kortare eller längre tid.
I synnerhet spannmålsmagasinen voro ofta av anse-
liga dimensioner. Slutligen skulle på gården finnas plats för böndernas
och forornas skjutsar, färdstall för deras hästar och sovplats
för dem själva och deras kördrängar.

Handelsgårdarna formades av alla dessa uppgifter. Vid gatan
låg den ståtliga huvudbyggnaden med en ofta oansenlig butik
på ena sidan i bottenvåningen. Tomtens tre andra sidor upptogs
av byggnader för alla de övriga uppgifterna, medan gårdsplanen
belade hela tomtens fria yta och ofta var stensatt. I några fall
kan man ännu få ett begrepp om det rörliga liv, som rådde på
dessa handelsgårdar, då böndernas skjutsar trängdes här vid
marknadstider. För skjutsarna fanns vanligen en särskild inkörs-
port genom en länga vid bakgatan eller en sidogata. Mindre ofta
hade köpmannen också plats för en trädgård, avskild från
gården genom en av uthuslängorna.

En liten trädgård hade däremot ofta hantverkarna, då yrket
icke fordrade för stora utrymmen till verkstad och lagerlokaler.
Även hantverkaren skulle emellertid ha rika bostadsmöjligheter
på gården för tjänare och arbetare. I vissa fall togo också
verkstaden och andra av yrket betingade lokaler och byggnader
en avsevärd plats. Ibland kunde dessa helt sätta sin prägel på
gården, såsom garvarnas karakteristiska bodar med svalgångar
för torkningen av hudarna eller kakelmakarnas verkstadshus
och smedjorna i smedernas gårdar. Ofta rymdes emellertid
verkstäder, som nu vanligen fylla stora fabrikskomplex, i rela-
tivt oansenliga utrymmen.

Utåt fingo de olika gårdarna emellertid en i stort sett likartad utformning, där innehavarens yrke föga inverkade på husens karaktär. Här spelade endast förmögenhetsförhållandena någon egentlig roll. Tack vare det förhållandet, att de förmögare alltid fått sina tomter vid torgen och de stora gatorna, medan de övriga allt efter de minskade inkomsterna skjutits åt sidan till sidogatorna och utkanterna, fingo de olika gatorna inbördes en mycket enhetlig bebyggelse med jämnt löpande taklinjer. Härvidlag har inte ens växlingen i stil beroende på olika byggnadstid spelat någon avsevärd roll. Behovet av utrymmen har tidigare icke ändrats med samma takt som byggnadsstilarna, varför husens storlek, delvis naturligtvis beroende på den begränsning tomtens utrymme medfört, icke växlat i någon större utsträckning. Sida vid sida ligga sålunda hus från 1600- och 1800-talen, utan att olikheten i stil medför annan inverkan på enhetligheten än en välgörande omväxling i detaljer.

Först med uppkomsten av de stora industrierna och affärsföretagen kom den stora inflyttningen till städerna och därmed inträdde en genomgripande förändring av stadslivet. Affärsmännens butiker specialiserades och togo allt större utrymmen i anspråk samt gävo sin särskilda prägel åt fasaden. I synnerhet ha under de senaste decennierna stora skyltfönster spolierat mycket av gammal god arkitektur. Grosshandelns alla varor kunde icke längre passera genom gården, utan samlades i magasin vid järnvägar eller hamnar för att därifrån distribueras eller fraktas vidare. Hantverket ersattes till stor del av fabriksindustri med stora anläggningar på ett fåtal platser i stället för de små verkstäderna på varje gård. I stället har behovet av särskilda bostadshus blivit allt mer framträdande.

Utvecklingens inverkan på städernas utseende har emellertid icke gått överväldigande hastigt, om man bortser från några enstaka, utpräglade industristäder. Men förändringen är överallt i full gång och pockar i våra dagar på radikala omgestaltningar av hela stadsbilden.

Fördröjandet av byggnadernas omvandling sammanhänger med en samtidigt skeende förändring av organisationen och

livsföringen på gårdarna. Med rationaliseringen följde, att man lämnade det gamla självhushållet. Bodar, ladugård, svinhus och genom bilarnas uppkomst även stall blevo överflödiga. Då samtidigt de stora magasinerna förlorade sin funktion, uppstodo ofta inne på de gamla gårdarna tomma utrymmen, som kunde byggas om till, eller ersättas med, bostadshus i så stor utsträckning, att de kunde upptaga det första folköverskottet och tillgodose dess krav på bostäder.

Storstadsmässig stenhusbebyggelse förekommer naturligtvis redan under 1800-talet men i relativt begränsad omfattning och vanligen i förening med omläggningar av stadsplanen, icke sällan därför att större eller mindre partier eldhärjats. Det är egentligen först på 1900-talet enstaka höga bostadshus i större utsträckning börjat uppträda bland den äldre, vanligen tvåvåniga trähusbebyggelsen, alltid med en avskräckande verkan på helhetsbilden. I de fall, där dessa jättar tillätos uppstå på de gamla tomterna med utnyttjande av ett maximum av tomtytan, fingo de nya husen en högst beklaglig inverkan på grannarnas gårdar. För de på sin höjd tvåvåniga husen hade tomterna varit fullt tillräckliga för att lämna rikligt med sol och ljus till varje rum, icke så då femvåniga stenhus ersatte de gamla träbyggnaderna. Icke sällan upptogo dessa dessutom betydligt större del av tomten än den äldre bebyggelsen hade gjort.

En omläggning av stadsplanen och radikal reglering av hushöjden blev här botemedlet. Stadsplanens reglering blev även nödvändig av en annan orsak, nämligen den starkt ökade trafiken. I synnerhet visade denna under de båda senast förflutna decennierna en så stark stegring, att stadsplanen redan av denna anledning i många fall måste moderniseras, med en breddning av gatorna som följd.

Stadsplanearbetet är sedan några år i full gång över hela landet och resultatet lämnar sällan någon möjlighet övrig för bevarandet av den äldre bebyggelsen. Starka krafter ha mångestådes varit i rörelse för att få kvar något av den egna stadens särdrag och värdefullaste byggnadsminnesmärken. I de fall där den gamla bebyggelsen varit av direkt ekonomisk betydelse för

ett utpräglat turistväsen, ha dessa röster haft större möjligheter att göra sig hörda; men även i andra fall har en tendens blivit allt mer märkbar att taga hänsyn till de äldre husen.

Den tid torde väl vara förbi, då man utan vidare offrade en sådan för stadens utseende och tradition så värdefull byggnad som dess gamla rådhus. Men vanligen nöjer man sig med att just inrikta sig på enstaka, särskilt värdefulla hus och ännu torde för många ett mer eller mindre musealt bevarande av enstaka byggnader vara den enda tänkbara utvägen att för framtiden rädda något av det, som en gång givit staden dess egenart. Utan tvivel är väl också en flyttad byggnad av ett bestämt värde, även om ett eller ett par hus utkastade i friluftsmuseet i någon skogsbacke ge en mycket otillfredsställande bild av gammal stadsbebyggelse. Betydligt längre har man kommit, om byggnaden kan bevaras på sin ursprungliga plats, i synnerhet om såsom fallet är med exempelvis den Skottsbergiska gården i Karlshamn en hel handelsgård med boningshus och uthus kan tryggas för framtiden. Här söker man dessutom undvika den museikaraktär, ett obebott hus alltid får, genom att behålla gården bebodd så traditionsenligt som möjligt.

Skottsbergiska gården är ett ytterst intressant experiment. I en framtid kommer naturligtvis utformningen av omgivningen att spela en synnerligen stor roll och resultatet blir mycket beroende av den inverkan de omgivande husen, då de en gång byggas om, komma att få på gårdens utseende. För att undvika denna ovissa faktor och samtidigt bevara en karakteristisk stadsbild i ett sammanhängande, homogent parti har i Ystad reserverats ett område omkring en liten intressant torgbildning, det s. k. Tvätt-torget, omgivet av flera äldre byggnader och med plats för andra. Man vill icke här ovillkorligen utestänga nya byggnader, men dessa måste väl anpassa sig efter det gamla. Här föreligger med andra ord ett försök att utom enstaka äldre hus också bevara en bit av den gamla staden som helhet.

Då vården av byggnader och stadsbild når så långt som i detta fall i Ystad, kan man icke gärna komma längre. Och frågan är, om icke en utväg mången gång kunde finnas att bevara den

levande stadsbilden i sin helhet i större utsträckning, än vad som nu på de flesta håll sker. För att komma dit är det emellertid nödvändigt att med hjälp av utförliga bestämmelser reglera den fortsatta byggnadsverksamheten. Framför allt gäller det att hålla ned hushöjden i de partier man vill bevara. Metoden från Ystad att låta torget eller ett gatuparti bli den enhet man söker bevara är den utan tvekan bästa. Ett enstaka kvarter kommer nämligen i en senare höghusbebyggelse att te sig nära nog lika främmande som ett enstaka hus.

Naturligtvis är det icke alltid möjligt att på detta sätt begränsa utvecklingen, men å andra sidan är det icke heller alltid nödvändigt och långt ifrån önskvärt att lämna den fritt lopp. Endast i undantagsfall skulle fyra- eller femvåningshus över hela stadens yta motsvaras av ett därtill svarande behov av bostadslägenheter inom överskådlig tid. Framför allt ville man därför gärna, att nybyggnaderna skedde mer planmässigt än vad som hittills varit fallet, så att man sluppe de enstaka över hela stadens yta utspridda höghusen med tomma brandgavlar. Vanligen måste det dröja många år innan en sådan bebyggelse helt skulle kunna genomföras och i de flesta fall kommer det aldrig att ske. Staden får sålunda ständigt ett ofärdigt utseende. Numera torde visserligen ofta i förarbetena till nya stadsplaner ingå en grundlig undersökning av den beräknade tillväxten och bostadsbehovet. Men detta borde givetvis alltid vara fallet, för att icke alltför lång tid skall förflyta innan staden växer in i sin nya utformning.

Höghusen föra även med sig breddning av gatorna, eftersom hushöjden är beroende av gatans bredd. I ännu högre grad giva sådana endast delvis genomförda gatubreddningar ett trasigt och ofärdigt intryck. Men gatubreddningarnas tillkomst är icke enbart beroende av önskan att öka husens höjd. Svårare att komma ifrån äro här trafikens krav. Framför allt måste naturligtvis den interna trafiken beredas utrymme, men större fordringar har emellertid den genomgående trafiken på lättframkomlighet. Nu är det naturligtvis icke ovillkorligen nödvändigt att draga denna trafik mitt genom staden. I Stockholm ha ju med

dryga kostnader stora trafikleder ordnats i stadens ytterområden. Under alla förhållanden är det väl knappast i stadens intresse, att den genomgående trafiken får ett brett stråk tvärsigenom hela stadens centrala parti. Skakningen och bullret från de tunga lastbilarna är direkt skadligt för de omgivande husen och för dem som bo i dessa. I de fall, där det är möjligt att genomföra, bör därför den snabba och tunga långtrafiken få sina vägar utanför de egentliga stadsområdena men naturligtvis i nära anslutning till dessa och med goda kommunikationer till de centrala delarna. Härigenom minskas svårigheterna att lösa trafikproblemet ofta så, att gatubreddning av denna anledning icke är oundgängligen nödvändig, i synnerhet som enkelriktning av olika gator visat sig ge goda trafiklösningar. Därmed ökas också möjligheterna att för framtiden bevara även hela delar av den gamla staden i sitt ursprungliga skick.

Med den individualitet, som är utmärkande för de svenska småstäderna, är det givetvis här omöjligt att peka på några detaljerade regler för lösningen av de mångskiftande problem, upprättandet av en ny stadsplan innebär. Redan det förhållandet, att värdet av den äldre bebyggelsen och även av den gamla stadsbilden som sådan allt mer förstås och uppskattas, inger emellertid förhoppningar för framtiden.

Först och främst är det de för staden mest karakteristiska områdena, som man bör inrikta sig på, och sådana partier, som genom sitt nära grannskap till kyrka, rådhus eller andra viktiga officiella byggnader bli av särskilt stor betydelse. Lika litet som i det anförda exemplet i Ystad kan man begära att alla de gamla husen skola få stå orörda. Om endast de nytillkomna husens takhöjd anpassas efter de äldre, blir det ingen svårighet att infoga nybyggnaderna så, att helheten och homogeniteten bevaras. Då komma också enstaka ur kulturhistorisk synpunkt värdefulla byggnader att kunna bevaras för framtiden i sin ursprungliga miljö.

En ny lag om skydd av kulturhistoriskt värdefulla byggnader av den 12 juni 1942 bör bli en värdefull hjälp vid strävan att skydda märkliga byggnadsminnesmärken. Lagen som träder i

kraft den 1 januari 1943, innebär att "en kulturhistoriskt märklig byggnad jämte därtill hörande park eller trädgård eller område som eljest tarvas för att bevara byggnaden och bereda med hänsyn till dess art och betydelse erforderligt utrymme däromkring" kan för framtiden skyddas, om ansökan därom ingives av ägaren eller med dennes medgivande. I och med att skyddsföreskrifterna meddelats registreras byggnaden och kan sedan icke rivas, ombyggas eller förändras utan riksantikvariens medgivande. Skyddet kan gälla antingen byggnadens yttre eller inre, båda delarna eller till och med endast en del, såsom något särskilt värdefullt rum. Men det kan också gälla en större enhet såsom en hel stadsgård.

För att denna lag skall få någon betydelse i städerna är det dock nödvändigt, att de värdefulla byggnadernas omgivning genom resoluta byggnadsföreskrifter får en väl avpassad utformning. I annat fall komma de gamla husen snart att stå som underliga gengångare bland de moderna byggnaderna. Det gäller här stora ekonomiska frågor, men att trots detta en sådan reglering med god vilja går att genomföra visas av Simrishamn, där bebyggelsen omkring det gamla torget begränsats till endast en vånings höjd.

Ofta angripas de gamla byggnaderna därför att de äro ohygieniska. Otvivelaktigt blir också en gammal gård om den icke underhålles lätt präglad av fukt och orenlighet. Men det gives också många exempel på välskötta, soliga och ombonade gårdar av hög ålder, som ännu äro mönster av prydighet och god hygien i ordets bästa mening. Jag kan här icke underlåta att peka på faran av en sådan modern hygienisk förbättring, som införandet av W. C.-anläggningarna är, där man väl förbättrar hygien och framför allt bekvämligheten i hemmet men i stället, om förhållandena icke äro särskilt gynnsamma, långsamt försumpar samhället i dess helhet, genom att avloppen slamma igen och förorena de omgivande vattendragen. Resoluta bestämmelser om skyldighet att införa reningsverk äro här av nöden, om man icke skall få en direkt försämring i förhållande till den gamla timmerstaden.

En förutsättning för att ett stadsplanearbete, där man tager hänsyn till den äldre bebyggelsen, skall komma till stånd, är givetvis att man också känner till de gamla husen. Under de senaste åren har Nordiska museets undersökningar av de högre ståndens kultur till största delen varit inriktade på borgarkulturen i städerna. I första hand har avsikten varit att bevara kunskapen om den äldre kulturen, framför allt sådan den framträder i byggnaderna. Men under de senaste åren har materialet från sådana undersökningar också kommit till användning vid bedömandet och upprättandet av nya stadsplaneförslag. I enstaka fall har på sistone detta varit huvudändamålet och en stadsplanekarta med gradering av de gamla byggnadernas kulturhistoriska värde har upprättats som ett hjälpmedel för stadsplaneförfattaren. Kunde man sedan komma så långt, att de nödvändiga nybyggnaderna uppföras enligt moderna stadsplaner på särskilt därför avsedda områden, medan de bästa äldre partierna av den gamla staden genom förutseende byggnadsföreskrifter kunde få behålla sin ursprungliga karaktär, då kanske våra småstäder ånyo återfinge något av den lugna enhetlighet, som en gång präglat dem.